

Milan Mesić

*Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb*

Primljeno: 25. 04. 1987.

VANJSKE MIGRACIJE I SOCIJALNA STRUKTURA**SAŽETAK**

Autor polazi od stava da se o socijalnoj (klasnoj) strukturi suvremenoga jugoslavenskog društva ne može cjelovito raspravljati a da se u raspravu ne uključi faktor migracija, osobito vanjskih. Kako na ovom području nema temeljitih istraživanja, to je rad zamišljen kao skica za istraživanje. Kritički se raspravlja o različitim tezama o pripadnosti migranata, osobito teze o (trajnoj) pripadnosti (e)migranata zemlji porijekla, kao i njen klasni (ideološki) dodatak o (e)migrantima kao konstitutivnom dijelu (jedinственe) radničke klase. Autor utvrđuje da su vanjske radne migracije ne samo kvantitativno nego i kvalitativno djelovale na socijalnu strukturu jugoslavenskog društva, posebno na (ne)konstituiranje jugoslavenske radničke klase. Zaključuje da je potrebno kritičko preispitivanje jugoslavenske migracijske politike, i to ne samo sa stanovišta interesa zemlje porijekla nego ponajprije migranata samih, i ističe da je to pozicija s koje se i sama znanost o migracijama na multidisciplinarnim osnovama tek treba konstituirati.

Povod za ovaj članak jesu obnovljena istraživanja i rasprave o socijalnoj strukturi jugoslavenskog društva u koje nisu uključene vanjske migracije. Ne radi se samo o kvantitativnom aspektu migracija, činjenici da se u Evropi danas nalazi oko 980.000 Jugoslavena, od kojih 590.000 aktivnih.¹ Naša je teza da su vanjske migracije ne samo kvantitativno nego i kvalitativno djelovale na socijalnu strukturu suvremenoga jugoslavenskog društva, posebno na (ne)konstituiranje jugoslavenske radničke klase. No, u nedostatku temeljnih istraživanja na ovom području argumentacija u prilog da se i migracijski faktor uključi u istraživanje i analizu socijalne strukture društva ostat će u ravni pretpostavki i hipoteza, a sam je rad zamišljen kao skica za istraživanje.

Djelovanje migracija na socijalnu strukturu ne može se reducirati na, inače neizbježno, pitanje čijoj socijalnoj strukturi migranti pripadaju — da li socijalnoj strukturi zemlje porijekla ili zemlje primitka? Radi se o tome da, bez obzira na odgovor na ovo pitanje, ukoliko se uopće jednoznačno može dati, migracija procesualno i višeslojno djeluje na cijelo socijalno tkivo i jednoga i drugog društva. To istovremeno znači da se analiza socijalne statike kojoj socijalna struktura u nekom času pripada treba povezati s analizom socijalne dinamike koja objašnjava njenu genezu.

Treba imati u vidu da su suvremene evropske radne migracije inicijalno viđene kao privremene i cirkulirajuće. Očekivalo se da će radnici iz Južne Evrope dolaziti na zapadnoevropska tržišta rada u vrijeme konjunktura, ostajati

¹ Procjena napravljena u Centru za istraživanje migracija i narodnosti (Emil Heršak, Pavle Jonjić).

neko vrijeme, a zatim se vraćati, bilo zbog toga što u eventualnoj recesiji njihov rad neće biti više potreban, bilo zbog ispunjavanja vlastitih migracijskih ciljeva — ušteda koje bi im omogućile rješavanje osnovnih životnih pitanja, kao što je stan, unapređenje poljoprivredne proizvodnje, otvaranje vlastite radnje i sl. Mjesta onih koji se vraćaju, u slučaju potrebe, popunjavat će novi migranti, i tako će migracije ostati privremene i cirkulirajuće. Sami migranti polazili su s uvjerenjem o brzom povratku i ispunjenju migracijskog sna, što je zemljama slanja služilo, uz očekivane razvojne i druge koristi od migracija, kao argument (i opravdanje) njihove migracijske politike. U atmosferi produženoga poslijeratnog konjunkturalnog ciklusa, nezabilježenog u povijesti kapitalističkog sistema, *Gastarbeiter* migracijski model (model gosta-radnika) pokazivao se optimalnom perspektivom za sve strane migracijskog procesa: zemlje slanja, zemlje primitka i migrante same.

Ovo zdravorazumsko gledište odgovaralo je i neoklasičnoj ekonomskoj teoriji, po kojoj se migracije javljaju kao prirodni regulator izjednačavanja ponude i potražnje radne snage i time ekonomskog razvoja. Razvijene su razne posebne teorije koje su nastojale objasniti neki od izdvojenih momenata migracija, ali ne mogu objasniti kompleksan migracijski fenomen u njegovu totalitetu. Stvarne učinke migracija na socijalnu strukturu društva teško da se mogu sagledati izvan totaliteta migracijskog procesa. Stoga se ovdje oslanjamo na opću teoriju migracija kako ju je skicirao Marios Nikolinakos (18), odnosno na političku ekonomiju migracija, osobito na rad Stephena Castlesa (4), jednoga od njenih najistaknutijih reprezentanata.

Castles je ustanovio da su suvremene evropske migracije, bez obzira na posebnost u pojedinim zemljama i različite početne obrasce, eminentno radne migracije, potaknute određenim stupnjem razvoja svjetskog kapitalističkog sistema. Dva su ključna teorijska koncepta kojima ih objašnjava. To su Marxov pojam »industrijske rezervne armije«, u sklopu teorije akumulacije, i Samir Aminova teza o nejednakom razvoju kapitalizma kroz dva odvojena ali međusobno uvjetujuća tipa ekonomijske formacije društva: »kapitalizma centra« i »kapitalizma periferije«. *Podrazvijenost zemalja periferije* prema ovoj tezi nije tek ostatak prošlosti nego je upravo posljedica podređene uloge opskrbljivača radnom snagom i određenom vrstom robe i tržišta za industrijske proizvode *centra*. Rad migranata jest oblik ovoga »prikrivenog transfera vrijednosti iz *periferije* u *centar*, jer je *periferija* snosila troškove obrazovanja i obuke radne snage« (1 : 27).

Nije slučajnost, tvrdi Castles, što su sve zapadnoevropske zemlje pribjegle upotrebi migrantskog *rada u isto vrijeme*. »Opća upotreba uvoznog rada odražava poseban stupanj razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, u kojemu je dugo razdoblje ekspanzije učinio nužnim transcendiranje granica nacionalnih tržišta rada (to se također odnosi na SAD i Japan). Potreba za migrant-skim radom u ovom razdoblju nije bila tek posljedica kvantitativne ekspanzije nego također i njegove forme: rastuće upotrebe takvih metoda masovne proizvodnje kao što je rastuća podjela rada, proizvodnja na tekućoj traci, rad u smjenama i rad po komadu. Ova forma rasta značila je ne samo porast u broju potrebnih radnika nego također dekvifikaciju velikih sekcija radne snage. (...) Ekspanzija se mogla održati jedino velikim uvozom radnika, koji su bili prisiljeni, zbog svoga ekonomskoga i pravnog položaja preuzimati neugodne poslove.

Konjunkturalna potreba kapitala za dodatnim i fleksibilnim kontingentima radne snage, za »rezervnom armijom rada« nikako nije nova karakteristika suvremenoga zapadnoevropskog kapitalističkog centra, samo je specifična for-

ma nova. Ona je uvjetovana keynsijanskom strategijom »države blagostanja« u poslijeratnom razvitku zapadnoevropskog kapitalizma. Kad je produžena konjunktura iscrpila unutrašnju »tekuću« i »latentnu rezervnu armiju« (demobilizirani vojnici, seljaštvo (13), te u radnu snagu uključila izbjeglice i rase-ljene osobe, kapital se okreće migrantskoj radnoj snazi s Juga Evrope (i ka-snije Trećeg svijeta — Afrike i Azije).

Golemi broj radnika-migranata što ga je regrutirao kapital 60-ih godina izazvao je strah i otpor sindikata koji su u dolasku stranih radnika, spremnih da rade ne samo teže poslove nego da to rade i za manju najamninu, vidjeli po-najprije manevar kapitala uperen protiv, do tada već osvojenih pozicija rad-ničke klase. Međutim, strah od recesije i pristajanje uz politiku ekonomskog rasta i »države blagostanja«, te njihova osobita strukturalna pozicija koju su zauzeli unutar postojećeg sistema, bili su jači. Tako su zapadnonjemački sindikati (DGB) konačno prihvatili regrutaciju stranih radnika pod uvjetom da bude striktno kontrolirana i da se migrantima garantiraju jednake nadnice i socijalna sigurnost kao njemačkim radnicima (15 : 163). Činjenica je da na-jamnina njemačkih radnika nije opadala, baš naprotiv, da je rasla, zahvalju-jući upravo dodatnom migrantskom radu (14 : 7). Na prve znakove recesije i rastuće nezaposlenosti DGB je reagirao zahtjevom da se zabrani ulazak no-vih radnika u zemlju, što se i dogodilo. Pozicija sindikata imigracijskih zem-alja ostat će zapravo ambivalentna: s jedne strane, otpor i nepovjerenje prema radnicima-migrantima kao oruđu kapitala u razbijanju sindikalnog (klasnog jedinstva) i smanjenju najamnine, a s druge strane, nastojanje da se integriraju u radnički pokret i sindikalnu organizaciju i tako ojačaju ukupnu pregovaračku poziciju.

Zanimljivo je primijetiti da se radnici-migranti u različitim, upravo su-protstavljenim ideološkim pozicijama, kao što je rasizam i marksizam pokazuju inferiornim segmentom društva/klase, na kojeg pada krivnja za socijalnu/kla-snu imperfekciju. Za rasizam je (i)migrant niževrijedan kao čovjek po svojoj (ne)kulturi koja je upravo izraz njegove inonacionalne/inovjerske pripadnosti te je kao građanin, po prirodi, drugorazredan, a njegova prisutnost na nje-mačkome (ili nečijem drugom) tlu i među Nijemcima opasnost je (potenci-jalna) za čistoću rase/nacije i njezina dostignutoga kulturnog nivoa.² Za mar-ksizam radnik-migrant koji dolazi na tržište rada razvijenijeg kapitalističkog društva, po tome što stoji neorganiziraniji prema kapitalu nego indogeni rad-nik sa svojim sindikatima i političkim organizacijama, predstavlja nazadniji, historijsko prevladani stupanj konstituiranja klase. Kao niži oblik egzisten-cije klase radnik (i)migrant (potencijalna) je opasnost za (pretpostavljeno) jedinstvo, najamninu i dostignutu socijalnu poziciju (domaće) radničke klase, mada ta pozicija može izražavati ponajprije socijalni konformizam i prista-janje uz klasni kompromis i makar bila uspostavljena na supraeksploataciji proletarijata *periferije* bilo u zemlji »porijekla« bilo u zemlji »primitka«.

Ovakav pristup u marksizmu inaugurirao je Engels. Opisujući necivilizirani, bestijalni način života irskih useljenika, Engels zaključuje: »Eto s tak-vim konkurentom ima da se bori engleski radnik — s konkurentom koji stoji na najnižem stupnju koji je uopšte moguć u jednoj civilizovanoj zemlji i ko-me je prema tome potrebna manja najamnina nego ikom drugom. I stoga ne može biti drugačije nego kao što kaže Carlyle, da najamnina engleskog radnika

² Usp. »Hajdelberški manifest« (6:193—4); »S velikom zabrinutošću pratimo prita-jeno raz-vodnjavanje (die Unterwanderung) njemačkog naroda zbog dolaska brojnih milijuna stranaca i njihovih obitelji, pratimo prekomjerno inozemno preplavlivanje (die Überfremdung) i našeg jezika, i naše kulture, i naše narodnosti.«

bude sve niža i niža u svim granama proizvodnje u kojima mu može konkurirati Irac« (12 : 181).

Engels ne navodi podatke kojima bi potkrijepio olako prihvaćenu Carlyljevu tvrdnju o padanju najamnine engleskog radnika »u svim granama proizvodnje u kojima mu može konkurirati Irac«. Vjerojatno bi se, naprotiv, moglo pokazati da je ukupna najamnina engleskog radnika dugoročno rasla zahvaljujući jeftinom radu irskih imigranata i tako povećala konkurentnost engleske industrije.³ Bit će da je imigracija *olakšala* restrukturiranje (čitaj: de-kvalifikaciju) određenih segmenata radničke klase, odnosno daljnju mehanizaciju proizvodnje. A za to se svakako ne može kriviti irske radnike-imigrante i »njihove potrebe« za manjom najaminom, kao što se za razvoj podjele rada u manufakturi ne može kriviti engleski proletarijat iz prvobitne akumulacije kapitala. Ne može se prihvatiti ni Engelsov stav o Ircu: »Da bi postao mehaničar (u Engleskoj se pod nazivom *mechanic* podrazumeva svaki radnik koji radi u proizvodnji mašina), da bi postao fabrički radnik, on mora najpre primiti englesku civilizaciju i engleske običaje, tj. mora u stvari postati Englez.« Niti Francuz, niti Njemac, niti Japanac, nisu postali Englezi, pa ipak su bolji industrijski radnici od Engleza.⁴

Ostaje pak pitanje koje Engels nije postavio, a koje se iz dubioznog stanovišta o »historijskim narodima« činilo nevažnim: što je za socijalnu strukturu *podrazvijene* Irske značio gubitak preko milijun iseljenika (samo od 1830. do sredine četrdesetih godina kad je Engels pisao), snažnih mladih ruku agilnijeg dijela stanovništva? Što je emigracija značila za (ne)konstituiranje irske radničke klase?

Ovakva perspektiva gledanja na migracije i migrante sa stanovišta socijalne strukture i radničke klase *centra* ostaje predominantna, ako ne isključiva i u raspravama o suvremenim radnim migracijama u Evropi.

Nije li unekoliko proleter u svome prvobitnom i idealnom izrazu migrant *per definitionem*, jer je »oslobođen« svih veza i nigdje ne pripada. Zato i nema domovine. Proleter nije oslobođen od sredstava za proizvodnju tek u formalno-pravnom smislu vlasništva; on je oslobođen i svih veza koje su kmeta držale prikovanoj za zemlju i gospodara i time za određeno mjesto. A gospodar, sada kapitalist, oslobođen je od tradicionalnih i moralnih obaveza prema svom radniku. Stoga je radnik egzistencijalno prisiljen *ići* za poslom ili bolje slijediti kapital u njegovu kretanju. Za kapital je oslobođenje proizvođača od sredstava za proizvodnju značilo njegovu (kapitalovu) slobodu da prima i otpušta radnike prema svojim ciklusima, da ih pokreće i prebacuje s mjesta na mjesto, da formira različite oblike »industrijske rezervne armije« da, jednom riječi, pokreće radne migracije kad mu je potrebna dodatna radna snaga. Radnik-migrant oslobođen je kao građanin (privremeno) i *domovine*, i time prema kapitalu stoji još pokretljiviji i ranjiviji. Kapitalu odgovara mobilna (mi-

³ Tako su zemlje sa najfleksibilnijom opskrbom rada, koje su najefektnije koristile migrantski rad (SR Njemačka u prvom redu) imale najviše stope rasta u poslijeratnom *boomu*. Jedna studija OECD-a indicira da je migrantski rad pomogao da se sprječii inflacija nadnice i da se održe visoke stope profita, ali to ne znači da su zemlje s višom stopom inflacije imale niže nadnice dugoročno. Upravo obrnuto, omogućujući održavanje *booma* migrantski rad omogućio je povećanje nadnica u apsolutnom smislu dugoročno, i taj je porast bio veći nego u zemljama s manjim priljevom imigrantske radne snage (usp. 14).

⁴ »Veliki dio naše industrije« — zaključuje američki sociolog Eugene V. Schneider — »utemeljen je i narastao na radu tih etničkih grupa: Irca i tekstilnoj industriji Nove Engleske, Židovi u konfekcijskoj industriji New Yorka i Slaveni u rudnicima Pennsylvanije osigurali su rad kojim je Amerika došla i prestigla sve druge industrijske nacije« (23:453). Engels zapravo sam sebi proturječi kad kaže za toga istog Irca: »Kako može društvo koje ga je stavilo u takav položaj da *gotovo neizbežno* mora postati pijanica, koje ga je sasvim zanemarilo i ostavilo da podivlja — kako ga ono može okrivljavati ako je stvarno i postao pijanica?« (12:181)

grirajuća) radna snaga, osobito u vrijeme recesije i restrukturacije proizvodnje, ali mu isto tako (privremeno) odgovara i vezanost radnika za radno mjesto u vrijeme konjunktura i nedovoljne ponude na tržištu rada. Radniku odgovara njegova sloboda i mogućnost kretanja i biranja (ako je ima), sloboda koja uključuje i pravo trajne sesilnosti na mjestu rada i sredstvima za proizvodnju. Ne bi li se jedan od momenata klasne borbe mogao vidjeti u težnji radnika ka sesilnosti u odnosu na sredstva za proizvodnju i mjesto rada? Nije li stabilizacija kapitalizma preko političke vlasti reformističkih socijaldemokratskih partija uspostavljena upravo na visokom stupnju sesilnosti radničke klase kapitalističkih metropola, koje štite sindikati i što je samo drugi aspekt keynezijanske strategije »welfare state«?

Masovna radna migracija omogućila je zapadnoevropskom kapitalističkom centru produženje konjunkturalnog ciklusa rasta (do recesije započete 1973). No to je kvantitativni momenat migracijskog efekta. Jeftina i neorganizirana migrantska radna snaga olakšala je, međutim, *kvalitativne* restrukturacije proizvodnih *procedea* u dijelu privrede, a time i (ekonomsko) restrukturiranje i same radničke klase⁵ (4 : 227), mada je kratkoročno bilo i tendencije usporavanja tehnoloških inovacija u privrednim sektorima u koje je uvučen masovan i jeftin migrantski rad.

Jeftinoća (budući da je troškove biološke reprodukcije i obuke snosila zemlja porijekla) i spremnost da se rade najteži i najneugodniji poslovi za relativno nižu najamninu, opet je tek *kvantitativni* aspekt migrantskog rada koji objašnjava njegovu profitabilnost. Svakako nije (za kapital) manje važna njegova *kvaliteta*, pravno fiksirana posebnim statusom, kojega je idealni izraz *Gastarbeiter*. Naime, »sama situacija u kojoj se strani radnik nalazi onemogućuje mu primjenu njegovih prava. Tako npr. po dolasku u Francusku svaki radnik je vezan ugovorom za svog poslodavca; taj ugovor vrijedi godinu dana, a ujedno zamjenjuje u toj prvoj godini i dozvolu za rad« (19 : 28). Poslodavac je istovremeno samo formalno vezan istim ugovorom, a stvarno ga može kršiti po volji i time eliminirati sve neposlušne ili politički opasne radnike, jer bi obraćanje sudu, pod pretpostavkom da strani radnik zna jezik i pozna zakon i pravnu proceduru, za njega značilo odustajanje za izvjesno vrijeme od mogućnosti legalnog zaposlenja (19). Gledajući idealno, tipski radnik-migrant u jednoj specifičnoj formi ponavlja obrazac proletera iz vremena »primitivne akumulacije kapitala«. Internacionalizacijom tržišta rada (kad to kapitalu i kapitalističkoj državi odgovara) cjelokupno stanovništvo *periferije* javlja se (potencijalno) kao »rezervna industrijska armija« kapitalističke formacije *centra*. Centar je vrlo efektivno u konjunkturi koristio migrantski rad *periferije* ne samo u vidu »latentnog viška« (seljaštvo, zanatlije) nego i »tekućeg viška« (a u ovu kategoriju sada ulaze ne samo nezaposleni radnici nego i zaposleni, zbog »pull« faktora veće najamnine). Međutim, s internacionalizacijom tržišta rada i nezaposlenost se pokazala internacionaliziranim problemom, čime se u *Gastarbeiter*-modelu (i) migracije nije računalo. Istovremeno i trajna nezaposlenost i u *centru* i na *periferiji*, upravo uvjetovana njihovom međuzavisnošću, može prerasti u »stagnantni višak stanovništva« prijeteci dubljim socijalnim (klasnim) konfliktima u globalnim razmjerima.

Neintegrirani u imigracijska društva, migranti su se najprije javljali samo kao privremeni segment radne snage, ali ne i kao integrirani dio njihove socijalne strukture. Kao državljani zemalja porijekla u koje su se namjeravali

⁵ Slično je bilo i s migrantskim radom u Americi koji je olakšavao uvođenje *tejlorizma*. Sam Taylor to je objašnjavao ovako: »Onaj koji je nekada bio najobičniji fizički radnik, ili se bavio prekopavanjem smetišta, sada, na primjer, pravi cipele u tvornici obuće. Iznošenjem i prekopavanjem smeća bave se Talijani i Mađari« (25 : 146-7).

vratiti i koje su, a posebno Jugoslavija, povratak upravo uzimale kao argument (i opravdanje) svoje migracijske politike, migranti su nominalno pripadali emigracijskim društvima porijekla. Stvarno su, pak, migracijske grupe zadugo ostajale u nekoj ambivalentnoj poziciji u odnosu na oba društva: i porijekla i primitka. S produženjem trajanja migracija i spajanjem obitelji, jednom riječi sa zrenjem migracija, (usp. 3), koje je ubrzano zatvaranje imigracijskih tokova na prvi udar krize 1973/74, zaoštreno je pitanje čijoj socijalnoj strukturi migranti aktualno i perspektivno pripadaju. O tome postoje različite teze.

»Strani su radnici pripadnici radničke klase zemlje u kojoj rade« — tvrdi Mirjana Morokvašić i sama migrantica — »bez obzira na to što od pripadnosti do svesti o toj pripadnosti može biti veoma daleko. Oni tamo proizvode robu, ne posjeduju sredstva za proizvodnju i ne učestvuju u dobi viška vrednosti (dakle zadovoljavaju tri kriterija pripadnosti po (Lenjinu)« (17 : 279). Ukoliko se prihvati ovo stanovište ostaje problem stvarne situiranosti (i) migranta unutar socijalne (klasne) strukture imigrantskog društva. Ovo je povezano s pitanjem (ne)jedinstva tržišta rada; jesu strani radnici u konkurenciji ili su komplementarni domaćoj radnoj snazi (usp. 22 : 145). I o tome ne postoji suglasnost. Dok jedni istraživači utvrđuju da migranti nisu niti marginalna grupa niti pripadnici subproletarijata, jer su zaposleni na poslovima u jezgri industrijskog proizvodnog procesa (npr. u automobilske industriji) i teško da mogu biti zamijenjeni domaćim radnicima, drugi nalaze klasterne tipičnih formi u kojima rade strani radnici i koji se razlikuju po radnom intenzitetu procesa rada, opasnostima na radu i visokoj fluktuaciji zaposlenih (vidi 26 : 318). Treći polaze od marginalnog društvenog položaja i uvjeta života znatnog dijela migrantske populacije (loši uvjeti stanovanja u izoliranim četvrtima, isključenost iz društveno-političkog života, jezična i kulturna barijera...) i uspoređuju je s lumpenproletarijatom ili subproletarijatom (usp. 19 : 11). To što očito postoje elementi za svaku od ovih tvrdnji i samo govori u prilog tezi da je problem krivo postavljen pa su i odgovori krivi, odnosno nedostadni. Ne radi se naime niti o jedinstvenom niti o »dualnom« tržištu rada izazvanog dolaskom stranih radnika, nego se radi o njegovoj (daljnjoj) segmentaciji, pri čemu grupe (i) migranata ostaju fleksibilne i potencijalno mobilne, dok su se druge etablirale (postale sesilne) i jedva da su mobilnije od domaćeg radništva (usp. 4 : 147). Segmentacija tržišta rada povezana je dalje s etničkom stratifikacijom socijalne strukture na bazi socijalne distance između indogenog stanovništva i (i) migrantskih grupa koje u zreloj fazi migracije prerastaju u nove etničke manjine, ali i između samih etničkih zajednica (usp. 9 : 178-9).

Ako bismo pokušali ocijeniti temeljni utjecaj migracija na socijalnu strukturu imigracijskih društava složili bismo se sa Gorzom: da je uvlačenje radnika migranata na zapadnoevropska tržišta rada, uz sistemsku diskriminaciju koja ih, za razliku od domaćih radnika, uvelike deprivira od blagodati prosperiteta — upravo onaj mehanizam koji perpetuira i konsolidira socijalnu strukturu i podjelu rada kakva je postojala i prije migracije. Da bi se, naime, naveo dovoljan broj indogenih radnika na nepoželjne poslove, u situaciji konjunktуре i povećane potražnje za radnom snagom, bilo bi potrebno ne samo radikalno poboljšati radne uvjete nego i redistribuirati primanja u takvim razmjerima »koji strukturalno ne bi mogli opstati u kapitalističkom sistemu... (a) to bi generalno opću krizu kapitalističkog društva na svim razinama« (5:317). »Sistem diskriminacije izaziva rascjep radničke klase, čime je domaća radnička klasa u metropolama pridobijena za sistem. Naime, drži ih se u uvjerenju da taj sistem diskriminacije štiti njihove vlastite interese koji su navodno ugroženi prisutnošću stranih radnika« (18:81).

Vrlo rano javila se i teza da su migranti, zbog svoga ambivalentnog položaja u odnosu na zemlju porijekla i zemlju rada i posebnih uvjeta života i rada, formirali u širem evropskom prostoru jednu novu klasu eksteritorijalnoga ili denacionaliziranog proletarijata. Vrijeme je, međutim, pokazalo da nisu postojali društveno-politički uvjeti za nastanak jednoga internacionalnog (klasnog) pokreta migranata u Zapadnoj Evropi i odgovarajućih mu transnacionalnih institucija. »Mnogi idu tako daleko da razmatraju likvidaciju kapitalističkog sistema kao cilj razvoja političke svijesti vanjskih migranata.« Međutim: »Ako bi se vanjski migranti stavili kao prethodnica (u rušenju kapitalističkog sistema — p. M. M.) bilo bi to isto kao i uprezati kola pred konje, i u krajnjoj liniji to bi značilo produbljenje postojeće razdvojenosti radničke klase. Kriza kapitalističkog sistema nastaje iz odnosa kapitala, a ne iz migracije« (18:85). Unatoč integracijskim procesima, stara Evropa ostala je za migrante (izvan EEZ-a) strogo podijeljena u svoje nacionalne i državne granice, koje nakon šoka izazvanog trajnijom prisutnošću novih migracijskih etničkih zajednica u svojim njedrima još ljubomornije čuva. Nakon početka recesije i zatvaranja granica za masovne imigracijske tokove pretpostavke konstituiranja novoga međunarodnog migrantskog pokreta (i time nove eksteritorijalne) proleterske klase stvarno su smanjene.

Ostaje još teza o (trajnoj) pripadnosti (e)migranata zemlji porijekla, odnosno njezinoj naciji (nacijama) i kulturi. Ova teza ima i svoj klasni (ideološki) dodatak o (e)migrantima kao konstitutivnom dijelu (jedinstvene) radničke klase. Kako je ovo (još) jedini zaštitni znak navodno osobite jugoslavenske (socijalističke) migracijske strategije, to nije čudno da je pretpostavka o pripadnosti jugoslavenskih (e)migranata jugoslavenskoj radničkoj klasi jedno od svetih mjesta (uz privremenost migracija) službene migracijske politike.

Ovaj stav svojevremeno su prihvatili i neki jugoslavenski istraživači migracijske problematike. Tako je Tanić pisao: »Privremeno odsustvo jednog dela radništva ne znači i prekidanje njegovih kulturnih, ideoloških i političkih spona s matičnom klasom. Drugo, izvan granice se pored radnika našao i veliki broj lica iz poljoprivrede. Pošto njihov transfer u industrijske delatnosti nije mogao da se obavi u okvirima nacionalne ekonomije to oni već sada predstavljaju onaj efektivni radni kontingent koji će se po svom povratku zapošljavati u zemlji porekla pa će prema tome postati i sastavni deo radničke klase.« Autor napominje da: »Ova teza počiva uglavnom na kulturnim i etničkim sponama među delovima klase kao i na pretpostavci da su eksteritorijalni delovi klase privremeno odsutni iz njenog nacionalnog sastava« (24:444). Slabost ovog određenja nije tek u pretpostavci o »privremenosti odsustva«, što je Tanić vidovito još prije petnaestak godina stavio u hipotetički okvir. »Kulturne i etničke spon« mogu određivati nečiju kulturnu i nacionalnu pripadnost, ali ne i klasno određenje (u marksističkom smislu), to više što Tanić ovdje nije mislio na osobitu etničko-klasnu kulturu nego na (opću) kulturu jedne, odnosno više nacija. Isto tako jednostavno ispitivanje migranata da li pripadaju radničkoj klasi i ako pripadaju, onda čijoj (zemlji porijekla ili zemlji rada), može biti indikativno za njihovu (klasnu) svijest, ali ne daje (marksistički) odgovor o njihovom stvarnom klasnom položaju i pripadnosti (24).

Teza o pripadnosti migranata zemlji porijekla, koja je od naročitog značaja za našu raspravu, gledajući je bez klasnog dodatka, i jest i nije istinita. Na razini državljanstva, uvelike je istinita, mada, osobito u nekim zemljama, uzimanje državljanstva imigracijske zemlje ili dvojnog državljanstva više nije zanemarljiva pojava među (e)migracijskom populacijom. Kulture (nacionalne) teško se odreći i kad bi se htjelo. Za održanje nacionalnoga i kulturnog iden-

titeta bitna je perspektiva druge generacije i zato je ona u fokusu aktualne (i)migracijske politike zemalja primitka. Kad je izvorno postavljena, teza o pripadnosti migranata zemlji porijekla upravo je korespondirala s migracijskim politikama zemalja primitka i planovima samih migranata, a istinita je još uvijek utoliko što se znatan dio migranata doista vratio⁶ i što će se dio njih izvjesno još vratiti. Teško, međutim, da je više održiva kad je riječ o stvarnoj perspektivi povratka za mnoge migrante koji su u emigraciji proveli glavninu svoga radnog vijeka, doveli ili osnovali svoje obitelji u zemljama rada, a osobito za generaciju koja je tamo rođena i socijalizirana. Pitanje povratka, kao i odlazak uostalom, ne stoji tek u domeni subjektivne volje i želja migranata, nije samo stvar njihova patriotizma nego je stvar objektivnih ekonomskih i društvenih pretpostavki za povratak u zemlji porijekla, ali i za ostanak u zemlji rada. U ekonomskoj krizi koja nema izgleda da se u dogledno vrijeme okonča, emigracijska zemlja periferije, kao što je Jugoslavija, u postojećem sistemu odnosa (čit. zavisnosti) sa *centrom*, osuđena je na parcijalne mjere politike povratka čija se djelotvornost pokazuje u direktnoj korespondenciji s novom migracijskom strategijom imigracijskih zemalja. Ključevi daljnega migracijskog toka ostaju u rukama ovih potonjih. Strukturalna ovisnost *centra* o migrantskoj radnoj snazi kao i strateški demografski interesi (usp. 12:129-132) naveli su imigracijske zemlje na praktično odbacivanje *Gastarbeiter*-modela i razvijanje selektivne integracije, a nekonzervativna strategija društvenog razvoja *centra* istovremeno teži da i selektivne preostale povratne tokove usmjeri u pravcu restauracije privatne inicijative.⁷ Zato se (parcijalna) migracijska politika emigracijske zemlje koja slijedi takav reemigracijski tok pokazuje pragmatičnom i realnom i pruža *iluziju* o ravnopravnoj *suradnji* emigracijske zemlje s imigracijskim zemljama na planu upravljanja migracijama.

Sve o čemu smo dosad raspravljali pokazuje da su suvremene radne migracije u Evropi još uvijek tekući proces o čijoj konačnoj fazi, s jedne strane, postoje ideološke predodžbe o privremenosti i, s druge, sve očitiije empirijske indikacije o trajnosti. Stoga se pitanje socijalne strukture, odnosno (ne)konstituiranja radničke klase emigracijskoga (kao i imigracijskog) društva u kontekstu migracija, kao eminentna problematika socijalne statike mora promatrati u perspektivi socijalne dinamike. Tako dolazimo na genezu suvremenih vanjskih radnih migracija iz Jugoslavije.

Ekstenzivni model industrijalizacije koji je odgovarao početnome niskom stupnju industrijalizacije zemlje s golemim relativnim viškom stanovništva na selu, dominantnom etatištkom makrosistemu, iscrpio je svoje dinamičke razvojne snage početkom 60-ih godina. U sličnom su se položaju i u gotovo isto vrijeme našle i druge zemlje Južne Evrope. »Zbog nižeg razvoja produktivnosti kakvog podrazumijevaju politike ekstenzivne industrijalizacije, pojavile su se interne i eksterne ekonomske *neuravnoteženosti* koje su se mogle liječiti samo usvajanjem nove strategije intenzivne industrijalizacije. (...) U većini slučajeva ova promjena politike pokazala se djelotvornom u olakšavanju unutrašnjeg rasta, ali je istovremeni brzi rast produktivnosti otvorio izrazit jaz između proizvodnje u industriji i apsorpcije radne snage ovog sektora« (10:11). Stopa zapošljavanja u jugoslavenskoj industriji u razdoblju 1947—1961. u prosjeku je bila 7,6%, da bi 1961—1975. pala na 2,8%. U jednom dijelu ovog razdo-

⁶ Barata se s brojkom od oko 600.000.

⁷ U tom smjeru podržavaju se i financiraju i znanstveni projekti koji utvrđuju presudnu ulogu ušteda i »male privrede« u izlasku iz ekonomske krize, kao što je npr. bio međurepubličko-pokrajinski projekt sufinanciran preko Komiteta za tehničku suradnju (TECO) OECD-a »Povećanje zaposlenosti u migracijskim područjima SFR Jugoslavije«.

blja, između 1964. i 1967. broj zaposlenih apsolutno je smanjen od 3.608.000 na 3.561.000, upravo kad su poslijeratne generacije »baby-booma« počele tražiti svoje radno mjesto.

Procesi liberalizacije u ekonomiji i demokratizacije u društvu neprestanom dogradnjom samoupravnog sistema, kao i zanesenost očito uspješnom pionirskom ulogom u inovacijama socijalističkog sistema, olakšali su državnome i partijskom rukovodstvu zemlje da napuste dogme o socijalizmu kao društvu obvezatno pune zaposlenosti. U otvaranju granice ne manju vjerojatno su igrali pragmatički i realni politički razlozi: opasnost od dubljih socijalnih nemira i sukoba, koji bi se teško uklapali u sliku o harmoničnom samoupravnom sistemu, i pritisak na granice koji je rastao, s jedne strane, kako su rasle potrošačke aspiracije već zaposlenih i bivalo sve manje mogućnosti zapošljavanja nezaposlenih u zemlji (»push faktori«), a sve veće mogućnosti zapošljavanja uz znatno veću najamninu u inozemstvu (»pull faktori«).

Narastle društvene proturječnosti »tržišnog socijalizma« u drugoj polovini 60-ih godina, koje su se najtransparentnije ogledale u povećanim socijalnim razlikama, nesumnjivo su provocirale inicijalno egalitarno društvo s vladajućom egalitarnom ideologijom. Socijalne tenzije potaknute privrednom i društvenom reformom 1965. kulminirale su u studentskom buntu 1968. Nemoć pobunjenih studenata da pokrenu radnike kojima egalitarne vrijednosti svakako nisu bile manje bliske nego studentima (usp. 27) može se (barem dijelom) objasniti (ideološkom) podozriivošću radnika prema studentima i obrambenim akcijama u tvornicama, no i migracijski moment mogao je ovdje igrati posebnu ulogu. Poslije zastoja, naime, izazvanog kratkom recesijom 1967, upravo 1968. počinje najснаžniji val vanjskih radnih migracija iz Jugoslavije, koji će svoju amplitudu postići 1970/1971. Oko 700.000 jugoslavenskih migranata, uglavnom mladih aktivnih muškaraca, praktički najagilnijeg dijela jugoslavenske radničke klase, mahom iz razvijenih područja zemlje našlo se već iste te (1968) godine na zapadnoevropskim tržištima rada, a mnogi drugi su se spremali njihovim stopama. Radilo se o jednoj petini ukupno zaposlenih, a nekoliko godina kasnije o jednoj četvrtini. Za one koji su otišli i koji su se spremali otići rješene egzistencijalnih problema, da ne kažem ekonomsko oslobođenje, uvjerljivo se pokazivalo kao pitanje *individualne, upravo* privatne akcije *izvan* postojećeg sistema samoupravljanja i neovisno od klase kojoj su objektivno pripadali. Za mnoge su njemački regrutni centri postali atraktivna skretница individualnih životnih i radnih napora (privremeno, kako su vjerovali).

Ukoliko je najjače klasno oružje radnika njihova brojnost i zbijenost, upućenost na *zajedničku* akciju u rješavanju vitalnih interesa, onda se masovne (vanjske) migracije moraju efektuirati u rastakanju objektivne klasne zbijenosti, u rastakanju klase na, s jedne strane, pasivnu masu, koja je relativno zadovoljna što ima neki posao i zaradu (socijala uz koju može ići dopunska zarada na zemlji) i brojne individualne »poduzetnike« koji (egzistencijalni) izlaz nalaze prodajom svoje radne snage na (vanjskom) tržištu rada. Dobar je dio migranata doduše odlazio sa sela,⁸ ali se može očekivati da su od zaposlenih i onih koji su tražili posao prvi i ponajviše migrirali oni koji su teže konformirali u postojećim uvjetima⁹ i potencijalno mogli biti i nosioci organiziranih

⁸ Prema *Popisu* 1971. izlazi da su 45,3% migranata bili poljoprivrednici i srodni radnici.

⁹ Tako su iz stare zemljovlasničke klase Calabrije 50-ih godina emigrirali nekonformisti, što je povratno učvrstilo stari vrijednosni sistem. Kasnije je migracija bila manje spontana i više organizirana pa su i siromašni siojevi odlazili (20:62-3).

akcija radnika u posebnim situacijama, odnosno promicatelji (autonomne) radničke svijesti kao pretpostavke konstituiranja klase.¹⁰

Socijalni sastav migrantskog kontingenta, pogotovu što nije reprezentativno odgovarao socijalnom sastavu ukupne populacije zemlje, morao se unekoliko odraziti na socijalnu strukturu zemlje i međusobni odnos osnovnih socijalnih (klasnih) formacija, naročito u razvoju društveno-političkog sistema. Nisu li vanjske migracije i orijetiranost na migracije značajnog dijela predominantno radničkoga i seljačkog stanovništva dalje ojačale i konsolidirale poziciju (novih) srednjih slojeva u socijalnoj strukturi i društveno-političkom sistemu?¹¹

Da bismo mogli govoriti o stvarnim efektima vanjskih migracija na (ne)konstituiranje radničke klase Jugoslavije moralo bi nam biti znano da li se i ukoliko se radnička klasa kao klasa za sebe već konstituirala prije nego što su masovne vanjske migracije mogle početi djelovati. Teško da nam dosadašnja istraživanja na ovo i ovakvo pitanje pružaju zadovoljavajući odgovor. On (odgovor) pretpostavljao bi analizu socijalne (klasne) strukture sa stanovišta klasne borbe. I ovdje možemo tek skicirati pravac istraživanja.

Socijalistička politička revolucija u Jugoslaviji nije bila stvar radničke klase nego više Komunističke partije koja je na liniji Narodnooslobodilačke borbe i inicijalne socijalističke revolucije okupila jedan blok klasnih snaga. Ovaj je blok neposredno poslije rata prije bio osnova jedne egalitarne, prividno besklasne socijalne strukture nego li posebnog konstituiranja radničke klase kao klase za sebe. Treba imati na umu da je 1945. u Jugoslaviji bilo samo 461.000 ukupno zaposlenih u državnom sektoru privrede, a nekoliko godina kasnije (1949) gotovo 2 milijuna (2:114). Moglo bi se pokazati da su najsvjesniji proleterski elementi činili kičmu revolucije, ali su upravo oni integrirani u partijski, državni i vojni aparat i time se rano izdvojili iz klase kao posebni upravni sloj. Praktički, dakle, u času kad se klasa objektivno formira u poslijeratnoj strukturi društva, ono što je u njoj bilo dinamičko i napredno ili je pobjeglo iz klase ili je bilo orijentirano na bijeg iz nje.

Nova radnička klasa Jugoslavije pojavit će se zapravo kao Plan Države, regrutacijom iz seljaštva, iz relativnog viška stanovništva. Država i Partija zadugo će se prema klasi pokazivati kao moćni, ali i zaštitnički patron. Ovdje se radnička klasa neće konstituirati u mjeri u kojoj se organizirano i svjesno postavlja nasuprot kapitalu, nego u mjeri u kojoj će se emancipirati od tutorstva Države. Radi se o proturječnom procesu koji zadire u bit odnosa u proizvodnji i društvu. Visoka stopa zapošljavanja, te postupni ali postojani rast standarda i visoka socijalna mobilnost društva do sredine 60-ih godina, uz neprestane reforme i procese demokratizacije, pogodovalo je *mirovanju* klase koja se nije mogla konstituirati niti u objektivnom smislu u mjeri u kojoj se nije profilirala »kontraklasa«.

Samoupravljanje zatim ni kao Projekt ni kao realizacija nije bila stvar radničkog pokreta i pravo je pitanje koliko se uopće klasa konstituirala oko Projekta samoupravljanja koji je *uveden* kao politički čin. Upravo kad je došlo do transparentnijih socijalnih (klasnih) napetosti i konflikata, zahvaljujući liberalizaciji robne proizvodnje i većoj autonomiji radnih organizacija, te prestrojavanju ekonomije, širom su otvorene granice i migracijska perspektiva

¹⁰ Svojevremeno je Lenjin utvrdio da Rusija sve više zaostaje zbog toga što u migracijama gubi svoje najbolje radništvo i da su, osobito poslije revolucije 1905. odlazili najmilitantniji radnici koji su u Ameriku unijeli duh odvažnijih, ofanzivnijih, masovnih štrajkova (11:93-5).

¹¹ Prema Pisellijevoj (20:87) emigracija je nakon 50-ih pridonijela stvaranju nove srednje klase.

pokazivala se najjednostavnijim izlazom kako za vladajuće strukture tako i za dio klase i relativnog viška stanovništva. Da bi migracijski radni kontingent stvarno bio konstitutivni dio radničke klase Jugoslavije mora postojati faktor (u klasičnoj shemi to je kapital) nasuprot kojem se cjelina klase postavlja i tako objektivno konstituira, odnosno faktor oko kojega se ona ekonomski ili/i politički kristalizira, homogenizira. Objektivni ekonomski položaj (i pozicija) radničke klase u *domovini* i pretpostavljenih dijelova u dijaspori stvarno ih razdvaja. Sistem samoupravljanja nije se pokazao rješenjem egzistencijalnih potreba ili/i naraslih aspiracija onih radnika koji će migrirati i utoliko može biti neki (klasni) »lijepak« koji će povezivati dijasporu s pretpostavljenom matičnom klase. Štoviše, eksodus mase radnika u jednom od prijelomnih momenata ustanovljenja samoupravnog sistema prije je doveo u pitanje njegov (pretpostavljeni) klasni karakter pa i samo konstituiranje radničke klase.¹²

Iz stava da su jugoslavenski migranti na privremenom radu i da su sastavni dio radničke klase Jugoslavije doslovno je izvedena migracijska politika koja će zadugo eksplicitno vršiti pritisak (politički i ideološki) na migrante da se ne »miješaju« u ekonomske i političke pokrete (da ne ulaze u sindikate i posebno političke partije) u zemljama rada potpomažući tako i službeno svoju marginalizaciju uvjetovanu segmentacijom tržišta rada i strukturalnom socijalnom diskriminacijom. Tako su se interesi kapitala poklopili s interesima emigracijske (socijalističke) Države. Kasnije je ovaj zahtjev za samoisključenje iz radničkog pokreta i organizacija zemalja primitka napušten, no time je ideološki stav o migrantskom kontingentu kao sastavnom dijelu jugoslavenske radničke klase eksplicitno upao u kontradikciju.

Sam status migranta dobrim je dijelom reguliran na temelju bilateralnih međudržavnih ugovora, što znači da je izveden iz *državnih* prava nad državljanima, a ne (isključivo) iz njegovih prava kao čovjeka i građana. Otuda su migranti okrenuti (obvezni) prema *domovini* upravo kao državljani i građani, a ne kao sastavni dio radničke klase. Od *domovine* migrantima stvarno ostaje privatna briga za egzistenciju (po mogućnosti bijegom iz klase barem po povratku), rodni kraj, kultura, nacija, religija i državljanstvo. Domovinu pak instrumentaliziranu u migracijskoj politici, gotovo i ne zanima njihov klasni položaj i njihova klasna svijest ali za to neskriveno pokazuje interes za njihove devizne uštede i zainteresirana je, po njihovu eventualnom povratku, više za njihov kapitalni (a ne kažem kapitalistički) angažman nego za radničko-klasni. Ideološko inzistiranje jugoslavenske migracijske politike na klasnoj pripadnosti migranata jugoslavenskoj radničkoj klasi zapravo podržava migrantske grupacije vani u jednom privremenom stanju *déclassé*.

U njemačkim očima potvrđen je *cliché* jugoslavenskih radnika migranata, kako primjećuje jedan pažljivi promatrač, migrant: »Politička aktivnost naših građana u SR Njemačkoj ravna je nuli (dakako, ne mislim pri tome na političke emigrante i njihove sumišljenike). Među Jugoslavenima najmanji je broj članova sindikata. Jugoslaveni uglavnom ne štrajkuju, ne predvode demonstracije, ne drže političke govore, ne vode javne polemike... oni samo tjeraju svoj folklor po svojim klubovima, igraju šah i diskutiraju kad nema nikoga nepoznatog!« (21:49)

¹² S jednog dogmatskog stanovišta Cimnani je ipak upozorio na kontroverzni položaj jugoslavenskih radnika: »Emigracija iz jedne socijalističke zemlje uvijek je loš primjer greške koju će platiti čitav radnički pokret: ne može jedan dio radnika jedne socijalističke zemlje graditi samoupravljanje, čak i unatoč nasljeđenim poteškoćama iz prijašnjeg režima kapitalističkog izrabljivanja, a da drugi dio zbog tih istih poteškoća bude preodređen za »trgovinu« radom u inozemstvu.« Stoga »...ovo treba objasniti i izložiti kritici u samom radničkom pokretu i prije svega pred jugoslavenskim radnicima koji emigriraju i koji se u zemljama imigracije nalaze u najvećoj neprilici, ne znajući kakvo objašnjenje treba dati drugim radnicima o svom aktualnom stanju...« (Navedeno prema 7:64).

U ono optimističko vrijeme masovnih vanjskih migracija podržavao se još jedan mit koji također treba uvesti u raspravu o migracijskom faktoru u socijalnoj (klasnoj) strukturi. Prepuštajući potpunu kontrolu nad migracijskim tokom imigracijskim zemljama, ipak se prostodušno očekivalo kako će migrirati uglavnom nezaposleni i podzaposleni sa sela. Pokazalo se da nije tako i da su osobito u početku vanjske migracije bile selektivne u pravcu koji je odgovorao imigracijskim ekonomijama i da su masovno uključivale i zaposlene i kvalificirane. Zatim je isticano kako će migracije biti industrijska škola za seljake i nekvalificirane sekcije radništva, no i ovaj mit o svojevrsnoj socijalnoj promociji i industrijskoj obuci u propulzivnim industrijskim sektorima nije izdržao kušnju činjenica.¹³

Bez obzira kamo spadaju migranti dok su u migraciji, činjenica je da se znatan dio njih vratio i realno je očekivati da će se jedan dio još vratiti, te ih ne bismo smjeli, sada kao povratnike, apstrahirati u analizi socijalne strukture, osobito u problematici konstituiranja radničke klase. Kako se velika većina povratnika zapošljava u udruženom radu (8:13) pitanje njihove reintegracije u jugoslavensku radničku klasu zasluživalo bi posebno istraživanje. Ono što već sada valja primijetiti u aktualnim suženim povratničkim tokovima, to je (opet) njihova selektivnost. »Ova selektivnost ima — u usporedbi s pozitivnom selekcijom emigranata među stanovništvom zemlje porijekla — više negativnih karakteristika; iskustvo pokazuje da je većina povratnika starija, manje kvalificirana, slabijeg zdravlja i više pogodena osobnim i porodičnim problemima nego prosječni emigranti. Migranti koji su stekli dobre stručne kvalifikacije i uspjeli prevladati mnogobrojne probleme života u društvima industrijaliziranih zemalja nisu skloni povratku. Stoga se veliki dio povratne migracije mora opisati kao povratna zbog neuspjeha ili povratna radi penzioniranja, i na kraju će se završiti konzervativnim reintegriranjem u tradicionalnu sredinu regije porijekla« (10:18).

Umjesto zaključka ostajem na polaznoj konstataciji, koju je ovaj prilog, nadam se, bar unekoliko osnažio: da se u raspravu o socijalnoj (klasnoj) strukturi suvremenoga jugoslavenskog društva mora uključiti i migracijski faktor. A da bih unaprijed otklonio mogući nesporazum, želim još istaknuti da kritičko propitivanje teze o pripadnosti migranata zemlji porijekla i njenoga klasnog dodatka o migrantima kao sastavnom dijelu (jedinstvene) radničke klase Jugoslavije niukoliko ne ide za tim da se od migranata, dok su vani, i njihova položaja i sudbine dignu ruke. Upravo obrnuto, implicira potrebu kritičkog preispitivanja migracijske politike da bi se efikasnije djelovalo s pozicije realiteta, umjesto ideologije, i to ne samo sa stanovišta interesa zemlje porijekla nego ponajprije migranata samih. To je pozicija, po mom sudu, s koje se i sama znanost o migracijama na multidisciplinarnim osnovama tek treba konstituirati.

LITERATURA

1. Amin, Samir. *Accumulation on a World Scale*, New York/London: Monthly Review Press, 1974.
2. Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ*, Zagreb: Školska knjiga, 1978.

¹³ »U cjelini, strani radnici u Zapadnoj Njemačkoj nemaju puno izgleda za bijeg iz svojih izvornih prilika kao manualnih industrijskih radnika ili onih koji rade najnepoželjnije uslužne poslove. To nije iznenađujuće jer su oni i regrutirani za takve poslove i politika je u cjelini išla za tim da ih tamo i drži« (4:138).

3. Böhning, W. R. »Ekonomski učinci zapošljavanja stranih radnika s osobitim osvrtom na tržište rada zapadno-evropskih postindustrijskih zemalja«, *Rasprave o migracijama*, Zagreb: Centar za istraživanje migracija, sv. 3/4, 1974.
4. Castles, Stephen, *Here for Good*, London/Sydney: Pluto Press, 1984.
5. Gorz, A. »Immigrant labour«, *New Left Review*, 61/1970.
6. »Hajdelberški manifest«, *Migracije*, Zagreb, 3/1982.
7. Heršak, Emil. *Promjena migracijske perspektive, s primjerom Italije*, magistrarski rad, Ljubljana: Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo, 1986.
8. *Jugoslavenski nacionalni izvještaj za IV termin konferencije OECD o budućnosti migracija*, Beograd, 1985.
9. Klinar, Peter. *Međunarodne migracije u kriznih razmerah*, Ljubljana: Obzorja, 1985.
10. Körner, Heiko. »The Experience of European Sending Countries«, Report, Paris: OECD, 1986.
11. Lenjin, Vladimir I. *Dela*, tom 19, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret i Jugoslaviapublic, 1974.
12. Marx, Karl; Engels, Friedrich. *Dela*, tom 4, Beograd; Prosveta, 1968.
13. Marx, Karl. Poglavlje »Radnički oblici egzistencije relativno siromašnog stanovništva. Opći zakon kapitalističke akumulacije« *Kapital*, tom I.
14. *Migration Growth and Development*, Paris: OECD, 1978.
15. *Migration and Settlement*, Stony Stratford/Philadelphia: Open University Press, Reprinted Edition, 1985.
16. Milojević, Aleksa. »Naša omladina u zemljama Zapadne Evrope«, *Ideje*, Beograd, 3/1986.
17. Morokvašić, Mirjana. »Jugoslavenski radnici u inostranstvu: klasna svest i borba radničke klase u zemljama imigracije«, *Sociologija*, Beograd, 2/1973.
18. Nikolinos, Marios. »Nacrtni opće teorije migracija u kasnom kapitalizmu«, *Rasprave o migracijama*, Zagreb: Centar za istraživanje migracija, svezak 49, 1978.
19. Pinot, Françoise. »Strani radnici u klasnoj borbi«, *Rasprave o migracijama*, Zagreb: Centar za istraživanje migracija, svezak 16, 1975.
20. Piselli, Fortunata. *Parantela ed emigrazione, mutamenti, e continuità in una comunità calabrese*, Torino: Einandi, 1981.
21. Pušić, Petar. »Situacija stranih radnika u SR Njemačkoj uz poseban osvrt na položaj i problematiku jugoslavenskih građana«, *Migracijske teme*, Zagreb: Centar za istraživanje migracija i narodnosti, 1/1985.
22. Rella, Pjera; Vadalà, Titta. »Sociological Literature on Migration in Italy«, *Migration in Europe*, 1. dio, *Current Sociology*, vol. 32, 2/1984.
23. Schneider, E. V. *Industrial Sociology*, London/Ljubljana: McGraw-Hill/Mladinska knjiga, 11. izdanje.
24. Tanić, Živan. »Ekonomska emigracija: klasno određenje i svest«, *Sociologija*, Beograd, 3/1973.
25. Taylor, F. W. *Scientific Management*, New York: Harper and Brothers Publishers, 1947.
26. Wilpert, Czarina. »International Migration and Ethnic Minorities: New fields for Post-War Sociology in the Federal Republic of Germany«, *Current Sociology*, vol. 32, 3/1984.
27. Županov, Josip. »Egalitarizam i industrijalizam«, *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga, 1977.

MIGRATION AND SOCIAL STRUCTURE

SUMMARY

The author proceeds from the standpoint that one cannot fully treat the social (class) structure of contemporary Yugoslav society without discussing the factor of migration, especially external migration. As there are no fundamental studies in this field, the paper is conceived as an outline for research. It is a critical discussion of various theses on the entity of migrants, especially of the theory that they are a (permanent) part of the society of emigration and its class (ideological) sequel that (e)migrants are a constitutive part of (one and the same) working class. The author claims that external labour migration has influenced the social structure of Yugoslav society not only in a quantitative but in a qualitative sense as well, particularly with regard to the (non)establishment of the Yugoslav working class. In conclusion, the author states that the Yugoslav migration policy should be critically re-examined, not only from the position of the sending country's interests, but above all with regard to the interests of migrants themselves. It is emphasized that migration science remains to be formulated on a multidisciplinary basis from this position.